

Дем'янюк А.А., асп.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ КОМПОЗИТИВ – НАЗВ ОСІБ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.

Складні слова – органічний пласт лексики староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть в обох її різновидах – книжному (“простому”) і слов’яноруському (слов’яноукраїнському). Частина композитів, засвідчених у пам’ятках цього періоду, є старослов’янськими з походження, інша частина – складні слова, утворені на ґрунті староукраїнської літературної мови.

Серед композитів-іменників значну за обсягом групу становлять слова на позначення осіб, що і є предметом аналізу в пропонованій статті.

Матеріалом для дослідження є пам’ятки староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть, зокрема поетичні збірки Г.Смотрицького, А.Радивилівського, К.Транквіліона-Ставровецького, Л.Барановича, І.Галятовського, полемічні твори С.Зизанія, І.Вишенського, З.Копистенського, а також лексикографічні праці цього періоду.

Під складним словом ми розуміємо лексему, яка формально і семантично мотивується двома (чи більшою кількістю) самостійними словами і має єдине граматичне оформлення¹.

При розмежуванні складних слів і слів, похідних від складних, ми спиралися на критерії, що вже сформувалися в словотворі, зокрема в історичному².

Слова, похідні від складних, нами не розглядаються.

Відомо, що складні слова в мові (без урахування запозичень) утворюються переважно за аналогіями до вже наявних моделей слів, а самі моделі вироблялися на різних етапах історичного розвитку на основі синтаксичних конструкцій – словосполучень³. На думку деяких дослідників, базою для утворення складних слів могли бути і речення⁴.

Перші композити на слов’янському ґрунті зафіксовані вже в першій писемно-літературній мові слов’ян – старослов’янській. Вони, як це переконливо показано в “Старославянском словаре”, є словотворчими кальками з грецької мови. Значна кількість композитів на позначення осіб, засвідчених зокрема і в Острозькій Біблії,

активно функціонувала і в староукраїнській літературній мові досліджуваного періоду: *благодатель, благолюбєць, богоносєць, богопрїимєць, богородица, богословь, винопїйца, воєвода, всєдєржитєль, дрєводѣла, заимодавєць, звѣздозарца, законодавєць, злодѣй, иноплємєнникь, лицємѣрь, любодєй, миродєржєць, миротворєць, мытоимєць, мясопусть, пєрвомучєникь, самодєржєць, побѣдоносєць, страстотєрпєць, чародѣй, четєровласникь, чєловѣколюбєць, чєловѣкоугодникь, чєрноризєць, чудотворєць* та ін.

Лише окремі композити – назви осіб у старослов'янській мові не мають грецьких відповідників: *страньнопрїимєць*⁵ – напевно, за аналогією до *богопрїимєць*; *мьздодавєць*⁶ – очевидно, за зразком *законодавєць, заимодавєць*. В Острозькій Біблії ці слова нам не зустрічалися, проте в пам'ятках староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть вони зафіксовані: перше з них зазнало лише графічних змін – *страннопрїимєць*⁷, друге зазнало зміни в одному з компонентів – *мздово(з)датєль*⁸.

Композити, які в староукраїнській літературній мові є старослов'янськими з походження, вживалися з тим самим значенням, що й у старослов'янській мові. Про це свідчить тлумачення багатьох складних слів у лексикографічних працях кінця XVI – XVII століть.

Деякі композити на позначення осіб, засвідчені в пам'ятках старослов'янської мови і частково в Острозькій Біблії, не зустрічалися нам у староукраїнських текстах: *богосварьникь, братоучАдь, бѣлоризьць, животолюбьць, звѣрокрьмьникь, кротолюбьць, срьдцьєвѣдьць* та ін.

Значна частина виявлених нами в пам'ятках староукраїнської літературної мови зазначеного періоду композитів не зафіксована ані в “Старославянском словаре”, ані в Острозькій Біблії. Це дає нам підстави вважати, що вони утворилися на ґрунті староукраїнської літературної мови.

Виявлені нами композити засвідчують такі способи словотворення: а) складання; б) складання з суфіксацією; в) складання з усіченням; г) злиття з суфіксацією. Значення композитів тісно пов'язане з їх словотвірною структурою⁹.

Способом складання утворюються слова з інтерфіксом чи без нього, словотвірне значення яких є об'єднанням значень основ мотивуючих слів в одне складне значення.

Композити – назви осіб, утворені способом складання, поділяються на два підвиди: а) слова з рівноправним відношенням компонентів ; б) слова з нерівноправним відношенням компонентів.

Логіко-сміслові відношення між елементами складень не тотожні відношенням, що існують в межах словосполучень, це лише “бліді відбитки”¹⁰ цих синтаксичних відношень, які, проте, до певної міри зберігають сліди колишньої валентності членів синтагми. Кількість слів першого підвиду незначна (*богОВОЛИШНИКЪ*, *БОГОЧЕЛОВЪКЪ*). Виразно простежується зв’язок лексем типу *богОВОЛИШНИКЪ* з мотивуючим словосполученням, проте наявність інтерфікса незначною мірою нейтралізує цей зв’язок. Очевидно, тісна генетична спорідненість складних слів з рівноправними елементами з відповідними сурядними словосполученнями зумовила їх низьку продуктивність у староукраїнській мові. Функціонування словосполучень типу *БОГЪ* і *ВОЛИШНИКЪ* наклало обмеження на творення складних слів відповідної структури.

Композити – назви осіб, засвідчені в староукраїнських пам’ятках, мають переважно підрядне відношення компонентів на основі узгодження, керування і прилягання. Базисний компонент (похідний чи непохідний) поєднується з кваліфікуючою частиною, що конкретизує опорний елемент.

Складання з другим дієслівним компонентом вказують на виробника дії, названого дієслівною основою. У першій частині такого композита, як правило, виступають основи іменника, рідше – займенника. Перша частина складного слова конкретизує дію, виражену опорним компонентом: називає характер дії, її суб’єкт чи об’єкт (*ПОБЪДОНОСЕЦЪ*, *МИРОТВОРЕЦЪ*, *ГРЪХОЛЮБЦЪ*, *ЗАКОНОДАВЕЦЪ*, *ЗАТОКРАДЕЦЪ*, *БОГОМОЛЕЦЪ*, *ЧЕЛОВЪКОУГОДНИКЪ*, *ДОМОСТРОИТЕЛЬ*, *МЪСТОДАТЕЛЬ*, *САМОДЕРЖЕЦЪ*, *ВСЕДЕРЖИТЕЛЬ* та ін.).

Складання з опорним іменним компонентом мають значення “носії відношення до предмета, названого опорним компонентом складання і конкретизованого першим компонентом складання”. У якості першого компонента складання виступають основи іменників, прикметників або числівників (*САПОГОШВЕЦЪ*, *БРАТОУБІИЦА*, *СЛУЖБОНАЧАЛНИКЪ*, *БОЛЪЗНОВАРЧЪ*, *ЧЕРНОРИЗЕЦЪ*, *ВЕЛИКОМУЧЕНИКЪ*, *ТРИКРОВНИКЪ*, *ПЕРВОМУЧЕНИКЪ*, *ЧЕТВЕРОВЛАСНИКЪ* та ін.).

Таким чином, з лексико-семантичного погляду перший компонент складних слів – назв осіб може мати предметне, якісне чи кількісне значення, другий компонент – предметне чи значення дії.

Невелику групу складають слова із займенником у першій частині, друга основа в них, як правило, має значення предметності чи дії. У першій частині складного слова не може бути компонента із значенням дії, а в другій – з кількісним значенням.

Як зазначалося вище, компоненти нерівноправні в складі композита, між ними існують відношення залежності, коли один компонент за значенням визначає другий. При цьому майже завжди визначальним є другий компонент. У межах цієї групи також існують деякі різновиди:

а) перший компонент – об'єкт дії, що передається другим компонентом. Другий компонент у зазначеному випадку може бути віддієслівним чи іменним. Цим складним словам – назвам осіб відповідають словосполучення, де об'єкт дії найчастіше виражається формою знахідного відмінка, але можливі, правда, рідше, родовий, давальний або місцевий (*ризошвєць, дѣтководитєль, виночєрпатєль, миродєржєць, зємльмѣрникъ, словоположникъ, сновидєць, хлѣботворєць, смѣхотворєць, оруженосєць, органоиґратєль, самоборєць* та ін.);

б) композити, в яких перший компонент має атрибутивне значення за відношенням до другого компонента (*чєрнокнижникъ, чєрноризєць, вєликомучєникъ, пєрвомучєникъ, дєбєлохудожникъ* та ін.);

в) композити, в яких перший компонент має адвербіальне значення і виражається прислівником (*красномовца, кривоприсяжца, красноглаголатєль, многорѣзєць, новожєнєць, заимодавєць, скорописєць* та ін.).

Отже, між компонентами композитів на позначення осіб простежуються такі опосередковані смислові відношення: а) об'єктні; б) атрибутивні; в) адвербіальні. Домінуючими для таких композитів є об'єктні відношення.

Першою, уточнюючою частиною в аналізованих композитах виступають основи іменників, прикметників, займенників, числівників, прислівників.

Повторюваність компонентів у багатьох складних словах становить одну з характерних особливостей зазначеного типу слів – назв осіб староукраїнської літературної мови XVI – XVII століть. Найчастіше повторюється перший компонент композитів. Тому можна поділити складні слова за ступенем першого компонента на так звані “одиничні” та “групові”¹¹. До “одиничних” зараховуємо

композити, в яких перший компонент зустрічається в староукраїнських пам'ятках тільки в одному чи двох словах. До "групових", відповідно, відносимо композити, в яких перший компонент зустрічається більше, ніж у двох словах. Такий поділ при обмеженій кількості відомих нам староукраїнських пам'яток певною мірою умовний, але він дозволяє вже в самому викладі подати відому класифікацію, яка відображає певні особливості і основні тенденції у вживанні композитів – назв осіб староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII століть.

Серед особливо поширених перших компонентів – назв осіб виділяються: благо- (*благодатель, благодатєльніца, благовѣститель, благоприсѣдитель, благолюбєць*); бого- (*богословь, богочеловѣкъ, богослужитель, богоподражатель, боголюбєць, богоносєць, богопрїимєць, богородица, богомолєць, богорачитель, богоборєць, богомыслєць, боготворєць, боговолиѣбникъ, богокорчємнікъ*); само- (*самодєржєць, самоборєць, самокупєць, самопась*) та ін.

У староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст. малопродуктивними були такі компоненти-поширювачі композитів досліджуваної групи: брано- (*браноначальникъ*), дѣбєло- (*дѣбєлохудожникъ*), клопото- (*клопототворникъ*), тризно- (*тризноположникъ*), заимо- (*заимодавєць*), мыто- (*мытоимєць*), здраво- (*здраводатель*), мєдо- (*мєдодєлатель*), пиво- (*пивоварь*), блудо- (*блудодѣй*), злато- (*златокрадєць*), млато- (*млатобїєць*), рѣчо- (*рѣчотворєць*), плото- (*плотоносєць*) та ін. (Варто зауважити, що перший член композита умовно виділяється разом із єднальним голосним (де він є), а другий – разом із суфіксом).

Домінуючими базовими компонентами аналізованих композитів з матеріально вираженими суфіксами є переважно дієслівні основи. У сфері виникнення складних найменувань осіб використовувались суфікси -єць, -тель, -никъ, -ц(а). Лише в одному утворенні зустрічається суфікс -ач(ь) (*шкурокраАчь*).

Суфікс -єць вживається в українській мові на всіх етапах її розвитку¹². У старослов'янській мові цей праслов'янський з походження суфікс був активним словотворчим засобом при утворенні назв осіб за дією. За його допомогою в староукраїнській літературній мові утворювалися назви осіб чоловічого роду за різними ознаками: за характером їх діяльності і професією

(законодавець, миротворець, самодержець, чудотворець, земледілець, знаменосець, млатобієць, ризошвець, сапогошвець, хліботворець, скорописець та ін.); за зовнішніми властивостями і внутрішніми якостями (златокрадець, новожениць, противоборець, богоносець, гріхолобець, самоборець, заимодавець, богомыслець, чоловікколобець та ін.); інші назви (чужоземець, самокупець, святокрадець, та ін.).

Кваліфікуючою основою композитів цієї структури виступають переважно іменники, рідше в препозиції зустрічаємо основи займенників і прикметників.

У композитах із суфіксом **-ець** найчастіше вживалися базові компоненти **-носець** (знаменосець, меченосець, побідоносець, рубищениосець, оруженосець, плотеносець, в'ничениосець, богоносець, броздоносець); **-творець** (миротворець, чудотворець, боготворець, хліботворець, р'чотворець, скиннотворець, см'хотворець); **-любець** (сластолюбець, страннолюбець, празднолюбець, боголюбець, чоловікколобець, благолюбець, гріхолобець); **-борець** (богоборець, броноборець, самоборець, противоборець); **-имець** (лихоимець, митоимець, мшелоимець).

Лексеми на **-ець** були продуктивними в староруській літературній мові кінця XVI – XVII століть, в аналізованих текстах таких утворень зустрічається найбільша кількість порівняно з лексемами, в яких вживаються інші суфікси.

Близькими до типу композитів на **-ець** за словотвірною і лексичною семантикою є складання з формантом **-ц(а)**. У староруській літературній мові ця модель була непродуктивною, нами зафіксовано лише декілька таких утворень (винопійца, зв'здозорца, бракокра(д)ца, братоубійца, марнотравца, красномовца, кривоприсяжца).

Малопродуктивним у староруській літературній мові був деривативний тип композитів на **-тель** для номінації осіб за їх відношенням до професійної чи непрофесійної дії¹³: *вседержитель*, *гробокопатель*, *домостроитель*, *копіделатель*, *курокормитель*, *народоводитель*, *руководитель*, *органодіатель*, *шморельщатель* та ін.

Щодо продуктивності в деривативній системі композитів – назв осіб староруської літературної мови кінця XVI – XVII ст. поряд із суфіксом **-тель** вживався суфікс **-никъ**¹⁴: *иноплеменикъ*,

мясопустникъ, законоположникъ, мѣрварникъ, лицепрїємникъ, подвигоположникъ, слононачалникъ, скотопитательникъ, среброискусникъ, трикровникъ, чароотравникъ, чужоложникъ та ін.

Композити із вказаним формантом означали особу, що виконувала дію, названу основою дієслова і конкретизовану першим компонентом. Як видно з наведених вище прикладів, кваліфікаторами таких утворень виступали основи іменників, рідше – прикметників і числівників.

Для староукраїнських композитів – назв осіб характерне складання з усіченням. Усічувався, як правило, другий компонент, виражений дієсловом: *блудодѣй, козодой, коноваль, кровопустъ, звѣздословъ, пивоваръ, самопасъ*.

Способом злиття з суфіксацією утворюються іменники – назви осіб, опорний компонент яких є дієсловом. У якості першого компонента використовуються прислівники. Перший компонент складання служить конкретизатором значення опорного компонента: *многорѣць, новоженець, противоборець, заимодавець, красноглазолетъ, несприподободѣлатъ, красномовца, кривоприсяжца*.

Таким чином, розглядаючи структурно-семантичні моделі композитів – назв осіб, можна зробити висновок, що в лексичному складі староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII ст. вони посідали значне місце. Аналіз досліджуваної групи композитів підтверджує, що в староукраїнській літературній мові побутували найменування осіб, успадкованих із старослов'янської мови. Разом з тим у староукраїнській літературній мові виникла певна кількість композитів – назв осіб і утворились нові словотворчі типи, за якими продовжувалось творення складних слів. Щоправда, у староукраїнських пам'ятках кінця XVI – XVII ст. зафіксована невелика кількість назв осіб за родом їх діяльності. Незначна кількість утворень такого типу пояснюється певною мірою специфікою жанрів і тематикою розглядуваних писемних пам'яток.

Отже, в період розвитку староукраїнської літературної мови творення і вживання композитів – назв осіб було активним і закономірним. Переважають складні слова з єднальним голосним. Між компонентами існують відношення залежності, в яких домінує другий компонент. Приклади, в яких основи рівноправні, нечисленні.

Переважають композити, де перший компонент має об'єктне значення.

У староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст. вже існувала досить розгалужена система моделей основокладання, за якою постійно утворювалися нові композити.

¹ Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 16. ² Василевская Е.А. О словосложении. – М., 1962. – С. 11; Вялкина Е.А. Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI – XIII вв. // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М., 1966. – С. 162. ³ Василевская Е.А. О словосложении. – М., 1962. – С. 27; Кубрякова Е.С. Производное слово в лексике и грамматике // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 64. ⁴ Кубрякова Е.С. Назв. праця. – С. 64. ⁵ Старославянский словарь. – М., 1999. – С.628. ⁶ Там само. – С. 338. ⁷ Памво Беринда. Лексикон словенороський / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. – К., 1961. – С. 122. ⁸ Там же. – С. 63. ⁹ Городецкий Б.Ю. К теории сложного слова // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 119.; Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. – Ч., 1996. – С. 16. ¹⁰ Павленко Л.П. История формирования сложных нарицательных существительных в украинском языке: Автореф. дис. к. филол. н. – К., 1984. – С. 7. ¹¹ Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка. – М., 1977. – С. 190. ¹² Олійник І.С. Іменники з суфіксом -ець на позначення назв осіб // Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 116.; Керста Р.Й. Особові назви, утворені від загальних назв, на позначення професій, роду заняття // Питання української мови. – К., 1970. – С. 84.; Кровицька О.В. Назви осіб за територіальною та етнічною приналежністю в староукраїнській мові XVI – XVIII ст. // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 72. ¹³ Бернштейн С.Б. К истории славянского суффикса -tel // Русское и славянское языкознание. – М., 1972. – С. 43.; Воронцова В.П. Образование существительных с суффиксом -тель в древнерусском языке // Труды института языкознания АН СССР. – М., 1954. – С. 112.; Марков В.М. К вопросу о происхождении суффикса -тель в славянских языках // Труды пятой зональной научно-методической конференции русского языка вузов Западной Сибири. – М., 1962. – С. 37.; Ковалик І.І. Віддієслівні іменники з суфіксом -тель /-tel/, /-тель/-ка, /-tel-ка/, /-тель/-ниц-а // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Л., 1960. – С. 8. ¹⁴ Мамрак Л.В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові: На матеріалі утворень з -ник // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 56.